

Kyrkobyggnader till salu

En studie av försäljningsprocessen

Desiré Stegersjö

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program
15 hp
Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2014:15



Kyrkobyggnader till salu

En studie av försäljningsprocessen

Desiré Stegersjö

Handledare: Eva Löfgren

Kandidatuppsats, 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program
Lå 2013/14

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2014

By: Desiré Stegersjö
Mentor: Eva Löfgren

Churches for sale

ABSTRACT

Since the year 2000, 55 churches belonging to the Church of Sweden, have been sold. Considering the fact that the Church of Sweden has more than 3400 churches to administer, the amount seems small. But the economy of the parishes' is diminishing due to a decreased number of members and it is predicted that more churches will be put out for to sale. To understand the changes that this cultural heritage is facing, more research needs to be done on the subject.

The aim of this study is to examine and describe the process of selling a church, belonging to the Church of Sweden. Case studies of two churches in Västra Götaland have been performed as a part of this thesis. Both cases are sold and have no longer any religious association. Special attention has been given to how the churches' historic values have been treated in the sales process. No previous studies have been performed on this subject, and the case studies are mainly based on interviews. The results of the studies are not applicable on every church that has been sold; instead the aim of the thesis is to show the complexity of the process.

When the use of a church changes, it is almost necessary to make physical changes. This inevitably affects the significant historic values of the church, both tangible and intangible. At the same time, the reuse of a church does mean that the building is physically preserved. More research is required in order to deal with the challenges and changes this significant heritage is facing.

Title in original language: Kyrkobyggnader till salu

Language of text: Swedish

Number of pages: 49

Keywords: redundant churches, churches for sale, cultural heritage, Västra Götaland, the Church of Sweden

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—14/15--SE

Förord

Tack till min handledare Eva Löfgren
som med skarpa ögon granskat uppsatsen i detalj.
Ett stort tack även till alla informanter som
bidragit med era synvinklar och upplevelser.
Det är trots allt er som uppsatsen grundar sig på.

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	12
1.1 Bakgrund.....	12
1.2 Problemformulering.....	13
1.4 Frågeställningar.....	13
1.5 Avgränsningar.....	14
1.6 Tidigare studier.....	14
1.7 Metod.....	17
1.8 Källmaterial och källkritik.....	17
1.9 Utgångspunkter.....	18
1.9.1 Kulturhistorisk värdering av kyrkor.....	18
1.9.2 Motiv för kyrkornas värdering.....	19
1.9.3 Värderingsproblematiken.....	21
1.9.4 Kyrkornas betydelse.....	21
1.9.5 Kyrkornas helighet.....	22
2. Övertalighet.....	23
2.1 Övertaliga kyrkor.....	23
2.1.1 Varför finns det övertaliga kyrkor i Sverige?.....	24
2.2 Sålda kyrkor i Sverige.....	25
3. Formella ramar för förvaltning av kyrkor.....	26
3.1 Kulturmiljölagen.....	26
3.2 Kyrkoordningens tionde avdelning.....	27
3.2.1 Att ta en kyrka ur bruk.....	27
3.3 Försäljning av kyrkor.....	27
4. Fallstudierna.....	29
4.1 Munkedals kapell.....	29
4.1.1 Kyrkobyggandet under 1900-talets första hälft.....	29
4.1.2 Miljöbeskrivning.....	30
4.1.3 Historik.....	31
4.1.4 Kulturhistorisk värdering före försäljning.....	31
4.1.6 Försäljningen.....	32
4.1.7 Vad har hänt efter försäljningen?.....	35
4.2 Pater Nosters kyrka.....	37
4.2.1 Kyrkobyggandet under 1900-talets andra hälft.....	37
4.2.2 Miljöbeskrivning.....	38
4.2.3 Historik.....	38
4.2.4 Göteborgs småkyrkostiftelse.....	39
4.2.6 Kulturhistorisk värdering.....	39
4.2.7 Försäljningen.....	40
5. Resultat och diskussion.....	45
6. Sammanfattning.....	48
7. Käll- och litteraturförteckning.....	50
7.1 Otryckta källor.....	50
7.1.1 Arkiv:.....	50
7.1.2 Muntliga källor:.....	50
7.1.3 Elektronisk kommunikation.....	50
7.1.4 Internetreferenser.....	50
7.2 Tryckta källor:.....	51
7.2.1 Elektroniska källor:.....	52
7.3 Bildförteckning.....	53

7.4 Bilagor.....	53
Bilaga 1.....	54

1. Inledning

1.1 Bakgrund

Sedan 2012 pågår forskningsprojektet *Gamla kyrkor – nya värden Bruk och förvaltning av kyrkobyggnader i ett förändrat samhälle* som syftar till att visa på det komplexa samspelet mellan sakrala och sekulära värden i förvaltningen av Svenska Kyrkans miljöer. Forskare från Göteborgs universitet, Svenska kyrkan, Linköpings universitet och Hugo Valentincentrum ingår i gruppen. I projektet ingår ett flertal delstudier varav en handlar om avyttring av kyrkor (Löfgren 2014). Följande uppsats syftar till att bidra till den studien.

Svenska kyrkan förvaltar idag ca 3400 kyrkor runt om i Sverige. Det är församlingarna som äger kyrkorna och därmed ansvarar för underhållet. Kyrkomiljöerna beskrivs ofta som ett av Sveriges viktigaste kulturarv med dess långa historiska förankring och symbol för identitetsskapande i samhället.

Totalt har 55 kyrkobyggnader som tillhört Svenska kyrkan sålts sedan år 2000 (Löfgren 2014, s.3). Enligt Svenska kyrkans egen statistik har deras medlemsantal minskat för varje år sedan 1972, från att ha 95,2% av Sveriges befolkning som medlemmar till 67,5% år 2012 (Svenska kyrkan 1). Svenska kyrkans verksamhet finansieras till största delen av kyrkoavgiften, som alla medlemmar betalar (Svenska kyrkan 2). Det är inte svårt att dra paralleller mellan minskat medlemsantal och försämrad ekonomi för församlingarna.

Enligt en artikel i *Världen idag* har gudstjänstbesöken inom Svenska kyrkan minskat med 800 000 på tolv år, och de skriver att allt fler kyrkor kan behöva säljas för att klara den minskade ekonomin inom församlingarna (Teglund 2012). I samma artikel säger Henrik Lindblad, kultursamordnare i Svenska kyrkan, att ”när kyrkorna säljs kan de rivas, användas i andra ändamål eller förändras, oavsett vilket så är det en förlust för allmänheten”.

Alla kyrkor som vid ingången av år 2000 var invigda för och ägdes av Svenska kyrkan skyddas enligt Kulturmiljölagens fjärde kapitel, SFS 1988:950, ändrad 2013:548.

Kyrkor som är byggda efter 1939 omfattas emellertid inte av tillståndsplikt, utom i särskilda fall. Det finns ungefär 600 kyrkor i Sverige som är byggda efter 1939 (Nyström 2010, s.9). De flesta församlingar som har sålt en kyrka sedan 2000 har valt att avyttra en

av sina yngre kyrkobyggnader (Löfgren 2013, s.3). Det talar för att församlingarna, i enlighet med Kulturmiljölagen, anser att de äldre kyrkobyggnaderna är mer värdefulla att bevara.

1.2 Problemformulering

Trots relationsförändringen 2000 är det fortfarande ganska ovanligt att Svenska kyrkan säljer kyrkobyggnader. Därför har det hittills inte funnits något behov av att undersöka vad en försäljning innebär för själva kyrkobyggnaden och för församlingens syn på byggnaden. Nedgången i antalet medlemmar och demografiska förändringar tyder dock på att fler församlingar kommer tvingas sälja sina fastigheter. För att säkra kyrkobyggnadernas framtida förvaltning och göra kloka bedömningar i en försäljningssituation behöver vi mer kunskap. Vilka är inblandade i försäljningen av en kyrka, vilka är de inblandades reaktioner och hur förvaltas de kulturhistoriska värdena?

1.3 Syfte och målsättning

Denna studie handlar om två av de kyrkor som har sålts i Sverige sedan år 2000, en tillståndspliktig och en icke tillståndspliktig. Arbetet riktar in sig på att undersöka hur försäljningen av de studerade kyrkorna har gått till, främst med avseende på deras kulturhistoriska värden.

Syftet är att undersöka försäljningsprocessen och hur resonemangen kring de kulturhistoriska värdena har varit. Vad händer när en kyrka inte längre kan användas som kyrka? Om byggnadernas största värde ligger i funktionen "kyrka inom Svenska kyrkan", framstår det som väldigt viktigt att analysera konsekvenserna av en försäljning. Vad händer med deras kulturhistoriska värden?

Genom att välja en kyrka som är byggd före årsskiftet av 1939 och en kyrka som är byggd efter, är förhoppningen att förstå om de behandlas olika i deras kulturhistoriska värderingar och hantering hos antikvariska myndigheter. Målsättningen med uppsatsen är att resa frågeställningar kring försäljningsprocesserna samt att föra vidare debatten kring det fortsatta förvaltandet av Sveriges kyrkor.

1.4 Frågeställningar

- Hur har resonemangen kring kyrkornas kulturhistoriska värden varit vid försäljningen?
- Hur påverkas kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värden vid en förändrad användning?

- Hur förlöpte försäljningsprocessen?
- Vilka diskussioner uppkom i samband med försäljningen?

1.5 Avgränsningar

Uppsatsen har tillkommit under en period på tio veckor, och därmed har inte alla sålda kyrkobyggnader kunnat studeras. Två av de kyrkor som har sålts i Sverige har valts ut för att djupare kunna studera processen och de resonemang som har förts. Genom att inte granska alla kyrkor som har sålts kan vissa diskussioner och tankar falla bort. Dock har detta beslut tagits för att prioritera en mer djupgående studie och därmed få fram ett bättre diskussionsunderlag.

1.6 Tidigare studier

Som nämndes tidigare är försäljning av Svenska kyrkans kyrkor en relativt ovanlig företeelse och därför har inga omfattande studier av själva försäljningsprocessen gjorts. Under hösten 2013 genomfördes dock pilotstudien ”Avyttring av kyrkor” (Löfgren 2014) inom ramen för projektet *Gamla kyrkor – nya värden. Bruk och förvaltning av kyrkobyggnader i ett förändrat samhälle*. Syftet med studien var att analysera de processer som har lett fram till avyttring genom intervjuer, dagspress och arkivmaterial. Vilka typer av byggnader har sålts, vem har köpt kyrkorna, till vilket ändamål och framför allt, hur har de sålda kyrkornas kulturhistoriska värden formulerats före och/eller i samband med försäljningen? Det var frågor som studien ville besvara. Ett av de viktigaste resultaten av studien är att kyrkans representanter och kulturmiljövårdens representanter i stora drag förefaller överens om vilka kyrkobyggnader som är de mest värdefulla. Generellt förekommer få meningsskiljaktigheter när det kommer till den kulturhistoriska värderingen (Löfgren 2014).

Gamla kyrkor – nya värden och ”Avyttring av kyrkor” är del av forskningsportalen *Religious Heritage in Transformation* (se www.conservation.gu.se/forskning/rhit/) där olika projekt som studerar förändringarna av det religiösa kulturarvet finns samlade. Övriga, nu pågående projekt är *Hur blev Svenska kyrkan ett nationellt kulturarv?* och *ALTERHeritage. Adapting Learning Tools for Europe’s Religious Heritage*. Det sistnämnda är ett samarbete över flera av Europas länder så som Belgien, Nederländerna, Tyskland, England, Spanien och Sverige. Samarbetet över landsgränserna syftar bland annat till att utbyta information kring de olika ländernas förvaltning och nyanvändning av kyrkobyggnader.

Efter rivningen av den drygt hundraåriga kyrkan i skånska Maglarp 2007 utkom antologin *Maglarp: kyrkan som försvann* där forskare från olika discipliner diskuterar frågan om kyrkans värden och övertalighet (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010). I uppsatsen "När Gud flyttar ut – ödekyrkor förr och nu" redogör arkeologen Jes Wienberg för att kyrkornas skifte från religiösa byggnader till kulturarv främst beror på moderniseringen och sekulariseringen av samhället. Hotet om förstörelse är en grundbult för kulturarvet och bevarandet, skriver Wienberg. "Ju mer hotat, desto mer fokus på bevarandet" (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010, s. 61). Parallellt med bevarandet finns förändring och rivning. Men förändring behöver inte betyda ett hot mot kulturarvet, det kan snarare vara en förutsättning för bevarandet. En förändring kan leda till ett fortsatt bruk av byggnaden, och ett fortsatt bruk leder till ett fortsatt bevarande. För utan ett fortsatt användande försvinner också det som ska bevaras (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010, s.61ff.).

Att döma av denna antologi och fler tidigare studier har såväl antikvarier som företrädare för kyrkan hittills räknat med att kyrkobyggnaderna kommer användas eller ägas av Svenska kyrkan. Detta bruk och denna kontinuitet beskrivs som en viktig del av kyrkobyggnadernas värde.

Ytterligare ett exempel är *Kyrkans Tidning*, där frågan om kyrkornas framtid debatteras sedan många år tillbaka. I artikeln "Kyrkan bäst på att förvalta kulturarvet" från 2007 refereras Svenska kyrkans dåvarande generalsekreterare, Lars Friedner, som menar att brukandet av kyrkorna är "den bästa garantin för att bevara dem till kommande generationer" (Qviström 2007). Brukandet av kyrkorna ska i det här fallet göras av Svenska kyrkan. Under den årliga kulturarvskonferensen i Kalmar 2007, som arrangerades av Riksantikvarieämbetet och Svenska kyrkan fastslogs att Svenska kyrkan bäst kan förvalta detta kulturarv, dock med stöd från experter och myndigheter. Förklaringen till att kyrkobyggnaderna bör förvaltas av Svenska kyrkan är att kyrkornas kulturhistoriska värde ökar när brukandet av dem används för kyrkliga ändamål, så som gudstjänstfirande (Qviström 2007).

Även konstvetaren Ingrid Sjöström utgår i sin artikel "Kyrkobyggnad till salu – Kyrkobyggnad att hyra" från att kyrkorna kommer fortsätta stå under Svenska kyrkans förvaltning (Sjöström 2007). Hon skriver att de kulturmiljövårdande myndigheterna och Svenska kyrkan är överens om att i princip alla Sveriges kyrkor bör användas för kyrkligt bruk. "Att en kyrka används som en kyrka ses som en central aspekt av dess kulturhistoriska värde" (Sjöström 2007, s.11). I artikeln sätter hon upp de framtida problem

vad beträffar kyrkornas förvaltning, vilka debatteras inom både kulturmiljövården och Svenska kyrkan. Hon diskuterar de möjliga åtgärderna, så som att kyrkor ”läggs i malpåse”, återbrukas som exempelvis museum, rivs och används för kombinationsbruk dvs. att kyrkobyggnader även inrymmer andra funktioner så som församlingsverksamhet. Att ta en kyrka ur bruk måste betraktas som en sista utväg som bör tas om alla andra möjligheter har försvunnit (Sjöström 2007, s.11). Hennes slutsats är att fler kyrkobyggnader kommer stå inför ett förändrat användande, och hon vill helst att kyrkobyggnaderna behåller sitt ”offentliga rum” med användningsområden så som konserthall eller bibliotek.

I Riksantikvarieämbetets rapport från 2004 *Kyrkan brinner! Vad händer sedan?* beskrivs ett antal församlingar vars kyrkobyggnad har brunnit. Syftet med skriften är i första hand att uppmärksamma att många kyrkor har ett bristfälligt brandskydd. Frågor så som om kyrkan ska återuppföras eller inte diskuteras. I både Sjöströms artikel och ämbetets skrift förutsätter författaren att kyrkorna fortsätter förvaltas av Svenska kyrkan.

I sin kandidatuppsats *Moderna kyrkor* diskuterar bebyggelseantikvarien Clara Nyström kyrkor inom Svenska kyrkan som är byggda efter 1939 och som anses vara övertaliga. Hon fokuserar på kyrkor i Norrbotten. Antagandet, som hon utgår från och vill pröva, är att kulturmiljövården värderar de moderna kyrkorna lägre än de äldre, tillståndspliktiga.

Det finns mer kunskap och erfarenhet om sålda kyrkor i andra länder i Europa, exempelvis i England där det finns en lång erfarenhet av att omvandla kyrkor till andra ändamål. I *Options for the disposal of redundant churches and other places of worship* utgiven av organisationen English heritage år 2010, behandlas möjliga åtgärder för de övertaliga kyrkorna i England. Den ska fungera som en guide och informatör där förvaltarna kan ha önskemål om att bland annat omvandla kyrkan åt ett annat religiöst samfund, sälja kyrkan eller använda kyrkan inom en stiftelse för att exempelvis senare användas till nytta för lokalsamhället.

I Thomas Coomans artikel *Reuse of sacred places* från 2012, menar han att återbruk av övertaliga kyrkor har en lång tradition. För att hantera de problem som vi idag kan mötas av går det att lära sig av historien. Han menar också att många av de kulturhistoriska kyrkobyggnader som idag finns bevarade, är det tack vare ett tidigare återbruk. Han anser att ett återbruk av kyrkobyggnader alltid är bättre än att riva dem, för att en bevarad kyrka

är mer värdefull än en riven kyrka. Han menar att även återbruket berättar om samhällets kultur, förändring och utveckling.

1.7 Metod

Jag har valt att arbeta med fallstudier för att djupgående kunna studera vad som händer vid en försäljning. Att enbart studera två fallstudier räcker dock inte för att göra generella påståenden. Då det saknas centralt fastställda rutiner kring försäljning av en kyrka är det troligt att församlingarnas erfarenheter skiljer sig åt. Min förhoppning är att fallstudierna kan visa på processens komplexitet och framför allt att de kan väcka frågor som en mer omfattande studie kan utgå från.

Urvalet av kyrkorna har gjorts efter tre kriterier. De ska ha sålts efter år 2000, de ska vara tillräckligt nära Göteborg för möjlighet till platsbesök samt att en kyrka ska vara byggd innan 1940 och en efter 1940. De valda kyrkorna har inte längre någon religiös anknytning, då jag ville studera vilka kulturhistoriska värden som har ansetts vara viktiga att bevara då användningen förändras.

För att få fram information kring försäljningarna har främst semistrukturerade intervjuer använts. En semistrukturerad intervju innebär att intervjuaren gör en lista över teman som ska beröras vid intervjun, men intervjupersonen har stor möjlighet att själv forma svaren (Patel & Davidson 2011, s.82). Frågeställningarna behöver heller inte följa en särskild ordning utan intervjun har snarare strukturen av ett samtal. Syftet är att nå information kring personliga erfarenheter och tankar.

Eftersom det förutom Löfgrens tidigare nämnda studie saknas forskning om försäljning av kyrkor inom Svenska kyrkan, har de muntliga källorna varit vitala. Den mesta informationen har inte funnits i tryckt format. De flesta intervjuer skedde över telefon, en genom ett fysiskt möte och i de fall som informanterna inte har haft tid till varken möte eller telefonintervju har därför frågeställningarna skett över mailkontakt.

Minnesanteckningar har gjorts vid samtalen och de har inte spelats in.

1.8 Källmaterial och källkritik

Valet av litteratur grundar sig på förslag från både handledare och informanter, men även på egna sökningar. Huvudsakligen har jag använt litteratur som publicerats inom Sverige, med fokus på Svenska kyrkans kyrkor, då detta är avgränsningen för min uppsats. I uppsatsen visar jag på olika synsätt på det kyrkliga kulturarvet. Jag har därför varit noga med att påpeka när det är författarens egna analyser och reflektioner.

Källmaterialet grundar sig främst på intervjuer. De flesta skedde över telefon, vissa över mailkontakt och en genom ett fysiskt möte. Intervjuerna berörde frågor som var fastställda innan intervjuerna genomförande. Om andra frågor hade ställts, andra informanter hade varit inblandade eller om intervjuerna hade följt ett annat mönster är det möjligt att också resultatet hade blivit annorlunda. De framtagna texterna från intervjuerna har granskats och godkänts av informanterna. På så sätt undviks felolkningar av mig.

1.9 Utgångspunkter

Inom kulturmiljövården förekommer ett antal dokument och texter som har stor betydelse för antikvariens praktiska arbete. I detta kapitel har jag för avsikt att ta upp och beskriva de perspektiv på kyrkobyggnaden som förmedlas i dessa dokument. Hur motiverar de kyrkornas kulturhistoriska värde? Eftersom kyrkor är så starkt förknippade med sin funktion som gudstjänstlokaler är det svårt att särskilja bruket från den antikvariska bedömningen av byggnadens värde. Förhållandet mellan religiöst bruk och kulturhistoriskt värde kommer därför också diskuteras.

1.9.1 Kulturhistorisk värdering av kyrkor

Två texter som har varit mycket viktiga för kyrkornas förvaltning sedan relationsförändringen år 2000 är Ingrid Schwanborgs *Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av kyrkor*, som Riksantikvarieämbetet gav ut 2002, samt ett policydokument som Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet gemensamt har tagit fram för vården av det kyrkliga kulturarvet, och som presenteras i skriften *Fädernas kyrkor – och framtidens*, från 1996.

Policydokumentet innehåller generella förhållningssätt till det kyrkliga kulturarvet.

I dokumentet stadgas att kyrkorna är ett ovärderligt kulturarv och samtidigt ett levande gudstjänstrum. Kyrkorna tillhör alla och ska därmed även bevaras för kommande generationer. En avvägning ska göras av kulturmiljövården mellan de allmänna intressena av bevarande samt församlingens intressen av brukande. I dokumentet påpekas även att kyrkan ska respekteras som ett "heligt rum", vilket innebär att det ska fungera inom kyrkans verksamhet med högmässa, dop, vigsel etc. Kyrkorna beskrivs som historiska dokument samt arkitektoniska monument och den obrutna kontinuiteten i dess funktion är det som framför allt betingar dess stora värde.

Vidare beskriver dokumentet att hanteringen ska ske utifrån en helhetssyn som innebär att man ser både till kyrkans historiska, arkitektoniska och estetiska värden samt till dess funktion som gudstjänstrum. Åtgärder ska göras med respekt för originalet, vara så reversibla som möjligt, använda lämpliga material och metoder samt ha hög kvalitet.

I policydokumentet sägs att kulturmiljövården ska göra en avvägning mellan de kulturhistoriska värdena och församlingens intresse av att bruka kyrkan som ett gudstjänstrum. Det är alltså tydligt att dokumentet förutsätter ett fortsatt förvaltande av kyrkan som ett gudstjänstrum. Då en kyrka slutar att brukas som en kyrka kanske det ska förutsättas att kulturmiljövården istället gör en avvägning mellan de kulturhistoriska värdena och den nya ägarens önskemål. Men denna problematik finns dock inte med.

1.9.2 Motiv för kyrkornas värdering

Skriften *Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av kyrkor* är utgiven av Riksantikvarieämbetet och syftar till att hjälpa Svenska kyrkan och den regionala kulturmiljövården med karaktärisering och värdering av det kyrkliga kulturarvet. Anledningen till varför jag ägnar denna text särskild uppmärksamhet är att den ofta har använts och fortfarande används i samband med inventeringar av kyrkobyggnader.

Skriften innehåller en modell över karaktäriseringen och värderingen som ska göra det lättare att lyfta fram de kvaliteter en kyrka kan besitta. För att stärka de värden som författaren Schwanborg presenterar har även ett referat av skriften *Tillsyn och besiktning av kyrkobyggnader och inventarier* tagits med. Den är ett resultat av de diskussioner som har pågått mellan Stiftssamfälligheten i Göteborg och Stiftelsen Västsvensk Konservatorsateljé kring skador i kyrkobyggnader och hur dessa skador kan upptäckas.

Schwanborg menar att kyrkor besitter vissa generella värden, som jag i följande stycke har valt att kursivera. Kyrkor och dess omkringliggande miljö är *karaktärskapande* för både landsbygden och för staden. De står ofta som *landmärke* för bygden. De utgör även ett viktigt *tidsdokument* över olika epokers kyrkliga, politiska, sociala, liturgiska och ekonomiska förhållanden som berättar om dess lokalhistoria. Kyrkorna har även samma funktion som när de uppfördes och symboliserar en *trygghet* för människor där de upplever många av livets högtider. Vid uppförandet av kyrkorna har oftast församlingsmedlemmarna varit med och skapat och utsmyckat kyrkan. Utformningen speglar därmed *olika tidsepokers stilideal*. Dess arkitektur och bildspråk skildrar ofta

bibelns berättelser och kyrkans förkunnelse och visar därmed på det andliga livet och trosåskådningen i samhället (Schwanborg 2002, s.14).

De generella värdena gäller för alla kyrkor och därför behövs dessa värden inte heller skrivas ut i den värdering som görs. Istället ska värderingen visa på de *individuella värden* en kyrka besitter. Dessa kan vara byggnadstekniskhistoriska, arkitekturhistoriska, socialhistoriska eller liturgiska. Andra värden så som patina, autenticitet, representativitet och det unika kan också vara individuella värden. I bedömningen kring en förändring av kyrkan ska därför de generella värdena också vägas in, även om de inte står uttryckta i den värdering som tidigare har gjorts (Schwanborg 2002, s.15ff.).

Schwanborg betonar att kyrkorna representerar 1000 års arkitektur, byggnadshistoria och byggnadsteknik. De återberättar inte bara kyrkohistoria utan hela samhällets sociala och ekonomiska utveckling. Alla var engagerade i sin kyrka och de hade även ett delat ansvar i socknen för att bygga och pryda kyrkan, att ta hand om underhållet och vården. Kyrkorna skapar även en identitet i samhället och fungerar som rumsliga orienteringspunkter och utmärkande landmärken både på landsbygden som i staden (Schwanborg 2002, s.12).

I Tillsyn och besiktning av kyrkobyggnader och inventarier förklaras att kyrkobyggnaderna representerar stora värden, framförallt oersättliga kulturhistoriska värden. Kyrkor utgör även våra äldsta bevarade byggnadsverk och står för en rik samling arkitekturmonument. Då de har varit religiösa och kulturella centra i samhället har de även smyckats med konst och konsthantverk i hög kvalitet. Förutom att uppvisa Sveriges konst- och arkitekturhistoria visar de även vår tros- och världsuppfattning, hur vi levde, vilka kontakter man hade med omvärlden och mycket mer (Stiftsamfälligheten 1996, s.5).

Dessa två texter tar upp värden som alla kyrkor anses besitta. Ingen annan byggnadskategori har tillskrivits så stora värden. Vad händer med dem när en kyrka säljs? Enligt lagen ska de kulturhistoriska värdena inte förändras vid en försäljning. En uppenbar förändring är emellertid att kontinuiteten i användningen bryts. En ändrad användning kan också betyda att kyrkobyggnaderna fysiskt behöver omgestaltas.

Om kyrkobyggnadernas individuella värden, som Schwanborg kallar dem, är tydligt beskrivna är det troligtvis lättare för alla inblandade parter att göra bedömningar av vad som får och kan förändras. Om de individuella värdena inte är tydliga finns endast de

generella värdena att förhålla sig till. Då är det inte tydligt vad i byggnaden som är viktigt att bevara.

1.9.2.1 Kritik

Lindblad har i delrapporten *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar* studerat de kulturhistoriska karaktäriseringar och värderingar som utförts i Sverige. Studien visar att trots mallen som tagits fram av Schwanborg är de kulturhistoriska bedömningarna väldigt olikartade i både utförande och kvalitet. Lindblad menar också att många är enbart deskriptiva ”med schablonmässigt formulerade värden” vilka är svåra att vidare använda vid en framtida förändringsprocess. Det är alltså inte tydligt vilka värden som är viktiga och hur man ska bevara dessa.

Stort fokus läggs även på de materiella värdena, medan de immateriella till viss del glöms bort. Förklaringen, menar Lindblad, är att materiella värden, så som arkitektoniska och konstnärliga, traditionellt värderas högre av kulturmiljövärden än immateriella. Han menar att mallen som idag används behöver kompletteras för att kunna göra bredare analyser och tolkningar. Värden som ställs upp måste också *motiveras* bättre, det är bristfälligt i dagens bedömningar.

1.9.3 Värderingsproblematiken

Sammanfattningsvis finns således generella förhållningssätt och lagar för att skydda kyrkorna som kulturarv, men lite som förtydligar *vad* som är värdefullt. I kulturmiljölagen konstateras enbart att värden finns och ska skyddas men vad som menas med kulturhistoriskt värde och förvanskning förklaras inte. Det är upp till de kulturmiljövårdande myndigheterna att tolka lagen och anpassa sitt förhållningssätt. Anledningen är att alla kyrkor har olika förutsättningar som möjliggör olika typer av förändringar, vissa väldigt stora och vissa inga alls.

1.9.4 Kyrkornas betydelse

Flera forskare är överens om att kyrkor står för starka symbolvärden i många människors liv (Bexell & Weman 2008, Bromander 1998, Hössjer Sundman 2007, Schwanborg 2002). Svenska kyrkan skriver att byggnaden är en plats för lovsång till Gud och ett tillfälle för människor att ställa djupa frågor om sin tillvaro (Svenska kyrkan 3).

Ordet kyrka kommer från grekiskans ”kyriake” vilket betyder ”det som tillhör Herren”. De är även byggda för en särskild funktion vilket under 1000 år har bestått. I samband med Uppsala möte 1593 antogs den Augsburgska bekännelsen vilket än idag ingår bland

Svenska kyrkans grundläggande dokument (Hössjer Sundman 2007, s.23ff.). I den står ”(...) att en helig kyrka ska äga bestånd till evärdelig tid. Men kyrkan är de heligas samfund, i vilket evangelium rent förkunnas och sakramenten rätt förvaltas.”

(Augsburgska bekännelsen). Kyrkorna har alltid fungerat som en samlingsplats för tillbedjan och gudstjänst. Många kyrkor är även placerade nära samhällen eller vägleder, för att vara nära människorna. Placeringen av byggnaderna är oftast väl valda, gärna på en höjd för att synas från många håll (Hössjer Sundman 2007, s.23).

Jonas Bromander skriver i *Rör inte vår kyrka!* att kyrkobyggnaderna har en betydande roll i det svenska samhället. De betraktas som ett offentligt rum som alla får ta del av, om de önskar. Detta synsätt delas både av de kyrkligt aktiva och av de som inte är det (Bromander 1998, s.9). Enligt Bromander skiftar människors beteende när de träder in i ett kyrkorum. Ofta sänks röstläget och visst vardagligt språk lämnas utanför. Kyrkorummet beträds med vördnad och respekt på grund av den socialiseringsprocess som människor har genomgått av hur de ska bete sig i kyrkan (Bromander 1998, s.30). Den kristna högmässan har i vår kulturella tradition varit i centrum som det övriga kyrkliga livet har kretsat. Idag har högmässan dock förlorat en stor del av dess betydelse men istället står dopet, vigseln och begravningen som en stark representant kvar (Bäckström 1997, s.152).

1.9.5 Kyrkornas helighet

Enligt den lutherska läran är kyrkan inte helig. Kyrkan är istället en plats där Guds ord predikas. Att påstå att kyrkan skulle vara helig är en tillbedjan av tingen, vilket ses som en form av avgudereri som Svenska kyrkan motsätter sig (Informant 1). Trots detta finns invigningsakter och det finns även riter för när en kyrka lämnas, vilka har en stark betoning på avsked (Bexell & Weman 2008, s.166ff.). Skulle kyrkorna inte alls betraktas som heliga skulle dessa riter heller inte behövas (Dagen 2009). Peter Bexell har skrivit i avsnittet ”Alldeles för många kyrkor – ett europeisk perspektiv” att kyrkors helighet trots allt är förankrat i människors medvetande vilket innebär att det är något att hantera gällande avyttringen av kyrkorna. Uppfattningen av kyrkorummets helighet lever kvar i minnet och medvetandet hos människor (Bexell & Weman 2008, s.166ff.).

2. Övertalighet

I detta kapitel kommer begreppet övertalighet att problematiseras. Här behandlas även anledningarna till varför det finns övertaliga kyrkor i Sverige och varför övertaligheten kan betraktas som ett problem. En kort sammanfattning av de kyrkor som har sålts i Sverige kommer också tas upp för att få en förståelse över vad som händer med de kyrkor som anses vara övertaliga.

2.1 Övertaliga kyrkor

Övertalighet som begrepp förknippas med termer så som ”överflödig”, ”extra” och ”för många”. Begrepp så som ”överloppskyrkor” och ”överflödiga kyrkor” används också, även om det i denna uppsats avgränsas till begreppet övertalighet.

Övertalighet bland kyrkor är ett relativt nytt begrepp och kan även vara problematiskt. Detta behandlar dokumentationen *Gör en kyrka någon skillnad?* av Alftberg och Eriksson. De menar att bara för att en kyrka anses vara övertalig ur kyrkligt hänseende på grund av ingen eller väldigt liten aktivitet, så innebär inte detta att den uppfattas som övertalig av församlingen eller allmänheten (Alftberg & Eriksson 2008, s.16).

Som flera forskare har konstaterat är övertaliga kyrkor inte något nytt för vår samtid, det har funnits sedan kyrkorna började byggas (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010). På 1700- och 1800-talen i Skåne revs en tredjedel av alla medeltidskyrkor. Att se övertaligheten som ett antikvariskt problem startade under början av 1900-talet (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010, s.60).

Som tidigare nämnts kan frågan om övertalighet vara svårdefinierat i fallet med kyrkor. De flesta svenska församlingar har fler och större kyrkor än de behöver. Många är dessutom felplacerade eller helt enkelt väldigt dyra att äga och underhålla. Alternativen för dessa kyrkor är begränsade. De kan sättas i malpåse, rivas eller få en ny användning (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010, s.60).

Då relationen mellan staten och kyrkan ändrades år 2000 blev församlingarna själva ägare till kyrkobyggnaderna (Svenska kyrkan 4). En överenskommelse gjordes då genom att staten skulle ge kyrkan ekonomiskt stöd för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Avtalet gjordes för att långsiktigt försäkra sig om att det kyrkliga kulturarvet skulle bevaras (Regeringens hemsida). Ersättningen kom att kallas ”kyrkoantikvarisk ersättning” och kan användas till både kyrkobyggnaderna, kyrktomterna,

inventarierna samt begravningsplatserna. Idag uppgår ersättningen till ungefär en fjärdedel av Svenska kyrkans totala kostnader för underhåll och investeringar (Svenska kyrkan 4), vilket står för 460 miljoner kronor (Regeringens hemsida). Svenska kyrkan fördelar själv den kyrkoantikvariska ersättningen mellan stiftet, vilka sedan vidarefördelar dem mellan sina egna områden (kap.4§16)(SFS 1988:950, ändringar SFS 2013:548).

Många anser att den kyrkoantikvariska ersättningen har bidragit till att Sveriges kyrkor gått att bevara som just kyrkor i större utsträckning än i andra Europeiska länder (Bexell & Weman 2008, s.155 ff.).

Hot om rivning, försäljning eller stängning innebär oftast starten på en debatt som handlar om kyrkans framtida bruk. Vad får göras och vad är lämpligt att göra med just en kyrka? Det är inte ovanligt att församlingarna differentierar bruket när kyrkan riskerar att bli övertalig. Gudstjänsterna minskar och den används främst som sommarkyrka eller som temakyrka. Med sommarkyrka menas att den enbart används under sommaren, ibland också för turistverksamhet, och temakyrkor kan rikta in sig på en typ av användning exempelvis vigsel (Dahlberg, Romberg & Wienberg 2010, s.66).

2.1.1 Varför finns det övertaliga kyrkor i Sverige?

I Sverige finns ingen stor erfarenhet av en ändrad användning av Svenska kyrkans kyrkor, särskilt inte om jämförelser dras till övriga Europa. Anledningen är främst det statskyrkliga systemet som bröts år 2000. Den offentliga finansieringen av kyrkorna var tidigare säkrad. Efter år 2000 har Svenska kyrkans ekonomi försämrats och många tror att fler kyrkor kommer avyttras och få nya användningsområden (Granberg 2011, s.9). Ett sjunkande medlemsantal försämrar församlingarnas ekonomi och därmed förmågan att förvalta alla de kyrkobyggnaderna. Det kommer antagligen inte ske en dramatisk förändring den närmsta tiden, men att ett större antal kyrkor avyttras är en realistisk bild.

I dokumentationen *Gör en kyrka någon skillnad?* förklaras församlingsstrukturen som en del av övertalighetsproblematiken. Många mindre församlingar slås samman för att hitta en bättre ekonomisk struktur. Men det leder även till att församlingarna får ansvar för allt fler kyrkor. Vissa blir helt enkelt ansvariga för fler kyrkobyggnader än de klarar av. Oftast brukar då församlingen en av sina kyrkobyggnader som "huvudkyrka" och resten används istället mer sporadisk och eventuellt läggs i malpåse (Alftberg & Eriksson 2008, s.17).

2.2 Sålda kyrkor i Sverige

Vilka är de sålda kyrkorna i Sverige sedan år 2000? Följande avsnitt grundar sig på Löfgrens pilotstudie *Avyttring av kyrkor*, som behandlar de kyrkor som Svenska kyrkan har sålt sedan år 2000, med fokus på de som skyddas av tillståndsplikt enligt Kulturmiljölagen. Enligt Löfgrens uppgifter har 55 av Svenska kyrkans kyrkobyggnader sålts efter relationsändringen. Av dessa är 20 skyddade av tillståndsplikt. Även sex andra kyrkobyggnader har rivits, där en av dessa skyddades av tillståndsplikt. Gemensamt för nästan alla av de tillståndspliktiga och sålda kyrkorna är att de är placerade i en landsbygdsmiljö eller mindre orter. Enbart två av dessa, Lilla Alby och Carolikyrkan, ligger i innerstadsmiljö eller förortsmiljö. Det finns även planer på försäljning av ytterligare tio kyrkor. Sex av de 20 tillståndspliktiga kyrkorna är byggda innan 1900. Endast en kyrka är byggd efter 1940, vilken är Nacksta kyrka i Sundsvall från 1969. Resten uppfördes mellan 1900-1939 (Löfgren 2014, s.3).

Processen innan kyrkorna såldes var lång och pågick under flera år. Framförallt är det de ekonomiska kostnaderna i samband med bristande intresse och behov av byggnaden som är anledningar till att församlingen vill sälja sin kyrka (Löfgren 2014, s.3ff.). I samband med att ett övervägande antal kyrkobyggnader ligger i orter med lågt exploateringsstryck är det kanske inte förvånande att behovet av dem även minskar.

Trots att många församlingar gärna ser att kyrkan köps av ett annat religiöst samfund är det bara två som nu ägs av katolska församlingar. Ytterligare en hyrs av samma församling som tidigare ägde kyrkan. Resterande 17 ägs av privatpersoner, företag och föreningar (Löfgren 2014, s.5).

3. Formella ramar för förvaltning av kyrkor

Detta kapitel kommer att redogöra för de formella ramar som sätter villkoren för kyrkobyggnadernas förvaltning, hur de lagmässigt ska förvaltas, brukas och skyddas. Syftet är att undersöka vilken vikt som läggs vid kyrkornas kulturhistoriska värden samt vilka processer som måste genomgå för att ta en kyrka ur bruk och försälja den.

3.1 Kulturmiljölagen

Kulturmiljölagens 4:e kapitel behandlar kyrkliga kulturminnen. Enligt 1§ skyddas alla kyrkobyggnader genom deras kulturhistoriska värden i både kyrkobyggnaden, inventarierna, kyrkotomten och begravningsplatserna. Kyrkobyggnader är kyrkor som invigdes av Svenska kyrkan före 1 januari 2000 samt ägdes och förvaltades den 1 januari 2000 av Svenska kyrkan, ”eller någon av deras organisatoriska delar”. Alla kyrkor ska vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värden inte minskas och så att deras karaktär och utseende inte förvanskas (kap.4§1-2).

Utöver detta finns ytterligare skydd för de kyrkor som uppfördes innan 1940, och kyrkor byggda senare som anses ha ett särskilt högt kulturhistoriskt värde. De får inte förändras utan tillstånd från länsstyrelsen. Det krävs med andra ord alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad. Skyddet upphör inte när en kyrka säljs, även fast den efter försäljningen inte används som en kyrka (kap.4§3).

De kyrkliga inventarier som anses ha ett högt kulturhistoriskt värde omfattas av 4.kap 6-10§. Församlingarna ansvarar för att de tas väl om hand, vårdas och förvaras på ett lämpligt sätt. En förteckning ska även finnas över samtliga inventarier. Länsstyrelsen måste alltid ge tillstånd för att avyttra inventarierna, avföra de från förteckningen, för att reparera eller ändra dem samt för beslut att flytta dessa till en ny plats (kap.4§6-10).

Då Svenska kyrkan själva tar hand om dess kyrkobyggnader och inventarier kan de få ersättning för detta av staten. Ersättningen ska endast tillstå för underhåll och vård av de kyrkliga kulturminnena (kap.4§16)(SFS 1988:950, ändringar SFS 2013:548). Svenska kyrkans kyrkobyggnader anses alltså besitta ett så pass högt kulturhistoriskt värde att de får statligt bidrag för att underhålla sina kyrkor.

3.2 Kyrkoordningens tionde avdelning

Kyrkoordningen innehåller bestämmelser över Svenska kyrkans förvaltning. Detta för att alla församlingar i Svenska kyrkan ska följa gemensamma regler och strukturer. Den fastställs av kyrkomötet och revideras löpande.

3.2.1 Att ta en kyrka ur bruk

Kyrkoordningens 10:e kapitel ägnas helt åt kyrkobyggnaderna. Inledningen redogör för att det krävs särskilda kyrkorum för att tjäna församlingens gudstjänstliv, även om det inte är nödvändigt med särskilda lokaler för att hålla gudstjänst. Kyrkorna ska vara tillgängliga för alla och då de är avskilda för sitt särskilda ändamål ska det inte förekomma något i dessa byggnader som ”strider mot kyrkans tro, bekännelse och lära eller i övrigt kränker kyrkorummets helgd” (Kyrkoordningen 10 kap).

7§ och 8§ innehåller bestämmelser kring att ta kyrkobyggnader ur bruk. Där står att församlingen bestämmer om kyrkan ska tas ur bruk, om det inte ingår i ett pastorat då pastoratet fattar det beslutet. Skulle församlingen motsätta sig pastoratets beslut att ta kyrkobyggnaden ur bruk får dock pastoratet endast fatta det beslutet om särskilda skäl föreligger. Beslutet prövas sedan av stiftsstyrelsen och innan de fattar ett beslut ska domkapitlet och länsstyrelsen få tillfälle att yttra sig kring detta. Det är sedan stiftsstyrelsen som lägger det slutliga beskedet att ta en kyrka ur bruk, så länge det inte finns synnerliga skäl att motsätta sig detta från andra håll.

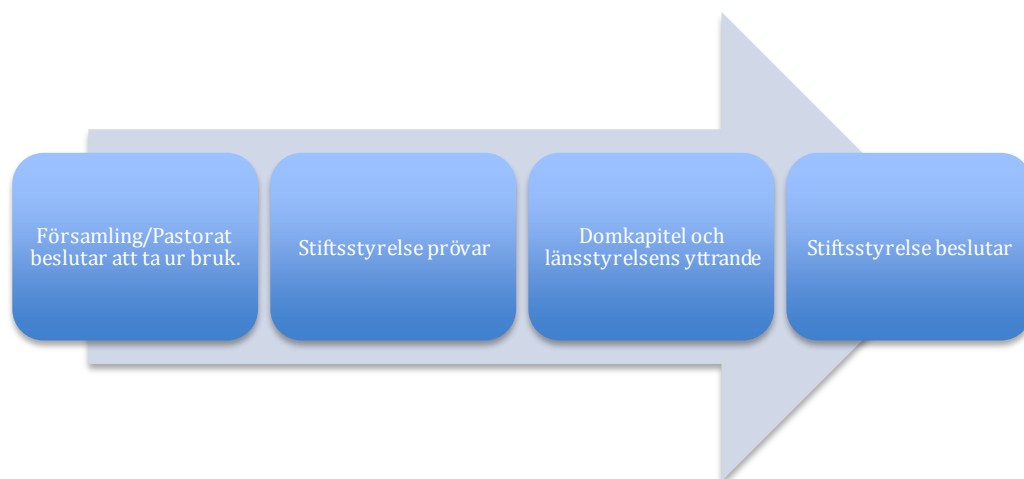


Bild 1: Hanteringen av att ta en kyrka ur bruk

3.3 Försäljning av kyrkor

Bexhed beskriver problematiken kring kyrkornas kulturhistoriska värden i artikeln *Svenska kyrkans förfoganderätt över sina kyrkobyggnader kontra kulturminneslagens skyddsbestämmelser – domar från regeringsrätten*, från 2007. Då Svenska kyrkans

medlemsantal inte längre består av en stor majoritet av den svenska befolkningen kan det uppstå intressekonflikter mellan de kyrkligt aktiva och de kyrkligt passiva. Han menar att de kyrkligt aktiva, som är relativt få, skulle prioritera den nutida kyrkliga verksamheten framför att bevara de kulturhistoriska värdena, medan de kyrkliga passiva skulle prioritera tvärtom. Vidare skriver han att Svenska kyrkan, med en allt svagare ekonomi, också kan komma att sälja exempelvis kyrkliga inventarier som är av högt kulturhistorisk värde, men som inte spelar en central roll inom gudstjänstlivet. Bristen på lösningar kring liknande egendomsfrågor kan få stora konsekvenser för de kulturhistoriska värdena (Bexhed 2007, s.888f.).

Det finns inga stadgar kring hur en försäljning av kyrkor ska gå till. Församlingen kan följa kyrkoordningens hantering av att ta kyrkor ur bruk och därefter sälja, men en kyrka behöver inte tas ur bruk för att kunna säljas. I kyrkoordningen står det att stiftsstyrelsen tar det slutgiltiga beslutet, om inte synnerliga skäl finns att motsätta sig detta. Användandet av begreppet ”synnerliga skäl” tyder på att sådana sällan föreligger.

4. Fallstudierna

Detta kapitel tar upp de studerade fallen och hur den kulturhistoriska värderingen har påverkat försäljningsprocessen och den vidare förvaltningen. Vilken roll har antikvarierna haft och hur har värderingen styrt det framtida användandet och gestaltning? Vissa uppgifter om de studerade kyrkorna är hämtade från Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister (BeBR), som går att söka i över Internet. I BeBR går att hitta information kring det byggda kulturarvet som har samlats in genom inventeringar, litteratur, arkiv och dokumentationer. Se bilaga 2 för fotografier över båda fallstudier.

4.1 Munkedals kapell

Munkedals kapell tillhörde Foss församling i Munkedals kommun, Bohuslän, Göteborgs stift. Då kapellet är uppfört 1939 omfattas den av de särskilda varsamhetskraven i 4 kap. i Kulturmiljölagen.



Bild 2: Munkedals kapell

4.1.1 *Kyrkobyggandet under 1900-talets första hälft*

Under 1900-talet byggdes det många kyrkor i Sverige. Mellan 1900-1950 följde kyrkobyggandet de traditionella stilarna där de stora kyrkorumen var utgångspunkten (Hössjer Sundman 2007, s.44). Från 1800-talets senare del och in på 1900-talet påverkade flera faktorer kyrkobyggandet i Sverige. Befolkningen ökade kraftigt från fyra miljoner till sju miljoner mellan 1860-1950. Inflyttning till städer och industriorter förändrade och

skapade nya förutsättningar i socknarna. Frikyrkorörelsens väckelse ökade det kyrkliga intresset men det riktades åt annat håll än mot församlingskyrkorna. Det blev viktigt att betona kyrkans band till kulturhistorien genom konst, musik och liturgi. Ett starkt församlingsliv skulle manifesteras kring den lokala samlingsen vid den ”gamla kyrkan”. Under den här tiden byggdes även kapell i avlägsna byar och församlingshem uppfördes vid befintliga kyrkor – allt för att underlätta framväxten av ett rikt församlingsliv (Dahlberg & Franzén 2008, s.292).

Mellan 1910-1950 bildades kapellbyggnadsföreningar på många orter. Dessa låg oftast en bit bort från sockenkyrkan och kunde finansieras genom en insamling. Kapellbyggen var särskilt vanliga i övre Norrland, Västergötland, Närke, Bohusläns skärgård och Stockholmstrakten. Regionala kyrkliga skillnader och en bebyggelsespridning hade antagligen en stor roll i detta. Frikyrkorörelsen påverkade kyrkobyggnandet under denna tid då de ofta byggde mindre kyrkor som snabbt etablerades i de nya tätorterna. Skillnaden mellan kapellen och församlingskyrkorna var dels den mindre storleken hos kapellen, men också att församlingskyrkorna oftast var sammanbyggda med andra lokaler för andra församlingsaktiviteter (Dahlberg & Franzén 2008, s. 296ff.).

4.1.2 Miljöbeskrivning

Munkedals kapell har inventerats i omgångar mellan åren 1992 och 2004. Följande miljöbeskrivning är en sammanställning av de uppgifter som går att finna i bebyggelseregistret och mina egna observationer vid ett platsbesök.

Munkedals kapell är placerat på en höjd nordväst om Munkedals bruk som tillverkar papper sedan 1870-talet. Valet att bygga kapellet på en höjd gjordes för att byggnaden skulle synas för sin omgivning (BeBR). Idag finns det dock omkringliggande växtlighet i form av lövskog som döljer byggnaden och endast tornspiran går att urskilja på håll. Under ett platsbesök hade dock träden inte ännu slagit ut och kapellet syntes tydligt från sydöst. Öster om kapellet flyter Munkedalsälven, som har varit betydande för bruksverksamheten i området. På andra sidan älven ligger bruksherrgården. I söder ligger det nuvarande pappersbruket.

Tanken med kapellets placering, förutom för att vara synlig för omgivningen och bruksherrgården, var att det skulle ligga nära bruket. Den omgivande bostadsbebyggelsen består mestadels av friliggande villor från 1900-talets första hälft.

4.1.3 Historik

Historiken över Munkedals kapell är hämtad från bebyggelseregistret och referensverket *Våra kyrkor* från 1990 som är en sammanställning av över 3300 kyrkor i Sverige.

Munkedals kapell uppfördes 1939 efter ritningar av arkitekten Bror Almqvist. Kristian Lundstedt utförde de konstnärliga dekorationerna samt målningarna på altaruppsatsen, som tidigare hade utfört arbeten i Foss kyrka som tillhörde samma församling. Bygget finansierades genom gåvor och inkomst från försäljning av arbeten gjorda av Munkedals kyrkliga syförening. Brukets direktör, Olof Bildt, bidrog till finansieringen av kapellbygget (*Våra kyrkor*, s.505). Kapellet uppfördes på grund av att det var en lång väg från brukssamhället till sockenkyrkan Foss. Brukssamhällets bebyggelse är placerat i Munkedals östra del medan sockenkyrkan är belägen i dess västra del (BeBR). 1932 bildades därför Munkedals kapellstiftelse som i ett led att uppföra Munkedals kapell i anslutning till brukssamhället (*Våra kyrkor*, s.505).

Innan försäljningen hade inga egentliga förändringar skett, förutom ett löpande underhåll av byggnaden. Dessa var exempelvis en utvändig putslagning och ommålning 1964 samt 1990. 1966 fick kapellen även en orgel insatt som gjordes av John Grönwall Orgelbyggeri (BeBR).

4.1.4 Kulturhistorisk värdering före försäljning

2005 gjordes en kulturhistorisk värdering av Munkedals kapell av en värderingsgrupp från Bohusläns museum, Göteborgs stift och Länsstyrelsen i Västra Götaland, som idag ligger uppe på Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister.

Viktiga ståndpunkter i värderingen är kapellets placering, som bildar en tydlig axel mot Munkedals bruk och bruksherrgården. Kapellet står även som symbol för Munkedals industriella historia. Kapellet återspeglar även de stildrag som förekom på mindre kyrkbyggen från 1920-1930-talen och har en arkitektur som är väl genomarbetad både invändigt och utvändigt. Arkitekturen medför att kapellet står som ett gott exempel för de mindre kapellen uppförda under 1900-talets första hälft vilka är arkitektritade och stilmässigt genomarbetade. Exteriören är oförändrad och stora delar av interiören är väl bevarad med dess snickeriinredning och stora delar av det invändiga måleriet, särskilt det dekorativa.

Särskilt starka kulturhistoriska värden i kapellet är den oförändrade *exteriören*,

snickeriinredningen och den ursprungliga *bemålningen*. Alla dessa tre hållpunkter är helt eller till stor del helt bevarad sen uppförandetiden (BeBR). Dessa tre hållpunkter har pekats ut för att de är särskilt viktiga för kapellets kulturhistoriska värde och bör därmed inte förvanskas.

Värderingen för Munkedals kapell är tydlig och tar upp både materiella och immateriella värden. I slutet betonas även de viktigaste fysiska värdena vilket underlättar processen vid en framtida förändring. Det tydligt *vad* det är som är viktigt att värna extra om.

4.1.6 Försäljningen

4.1.6.1 Motiv till försäljning

Foss församling i Munkedal beslutade att sälja Munkedals kapell på grund av att kostnaderna för deras samtliga byggnader var för hög och de behövde spara pengar (Informant 2). Inom församlingen låg även tre andra kyrkor som användes i större utsträckning. Dessa är Foss, Håby och Valbo Ryrs kyrka (Meddelande till Göteborgs stift). Anledningen till att det blev just kapellet som såldes var att byggnaden sällan användes för gudstjänst samt att uppvärmningskostnaderna blev för stora. ”Den har heller ingen kyrkogård, vilket gör det lättare att sälja” (Informant 2).

4.1.6.2 Förberedelser

Kyrkonämnden initierade förslaget till försäljning och lät sedan kyrkorådet i Foss församling att lämna ett yttrande i ärendet. Kyrkofullmäktige tog det slutgiltiga beslutet i juni 2010 (Informant 2). Beslutet skickades vidare till stiftsstyrelsen på Göteborgs stift, men innan de kunde yttra sig skulle även domkapitlet och länsstyrelsen göra likadant (Stiftskansliet, Göteborgs stift). Domkapitlet godkände förslaget att ta kapellet ur bruk och att sälja (Domkapitlet, sammanträdesprotokoll). Länsstyrelsen beklagade att kapellet skulle tas ur bruk, och satte senare upp riktlinjer för den förändrade användningen av kapellet (Länsstyrelsen, yttrande). Dessa kommer att tas upp senare i arbetet.

Stiftsstyrelsens beslut togs sedan den 2 november 2010. Det beredande organet för stiftet var församlingsutskottet (Informant 2). Den 25 augusti 2011 gav länsstyrelsen sitt formella stöd till försäljningen, efter att kapellet sålts och inventarierna hade flyttats (Länsstyrelsen, beslut).

4.1.6.3 Kyrkan tas ur bruk

En avsakralisering skedde genom en gudstjänst som förrättades av den dåvarande kontraktsprosten. Avsakraliseringen innebar bland annat klockringning, textläsning och tackbön. Sist hämtades inventarier från kyrkorummet och bars ut ur kyrkan (Informant 2).

4.1.6.4 Försäljningen

Kyrkonämnden fick i uppdrag av kyrkofullmäktige att anlita fastighetsbyrån på Swedbank för att sälja Munkedals kapell. Efter en värdering utannonserades kapellet och kyrkofullmäktige tog det slutgiltiga beslutet om vem som skulle bli den nya ägaren (Informant 2).

Kyrkofullmäktige satte upp särskilda restriktioner gentemot de intresserade köparna. Dessa var:

1. Vid inkomna bud önskar säljaren upplysning om tilltänkt användning/verksamhet.
2. Säljaren förbehåller sig fri prövningsrätt på inkomna bud.
3. Den slutgiltiga köparen kommer att prövas av kyrkofullmäktige.
4. Fastigheten säljes med så kallad friskrivningsklausul mot dolda fel (Informant 2).

Länsstyrelsens handläggare Thomas Engel säger att när församlingen hade beslutat sig för att sälja kapellet var den fastighetsansvarige inte intresserad av att diskutera beslutet med länsstyrelsen. Han delgav därför endast länsstyrelsen information kring försäljningen och vem de hade tänkt sälja till. Länsstyrelsen fick därefter kontakta köparen. Engel menar att ”pastoratet körde ett hårt och oflexibelt race”. Samarbetet mellan länsstyrelsen och den nya ägaren var dock väldigt bra (Informant 4).

Till slut hittade man en lämplig köpare som ville använda kapellet till kulturverksamhet med en restaurang/café del i byggnaden. Köparen hade en lokal anknytning, och ansågs presentera en bra plan för det fortsatta användandet samt ett lämpligt pris. Han var även aktiv i kyrkan som kyrkopolitiker och ville göra så lite ingrepp som möjligt i kapellet samt behålla en hel del av inventarierna (Informant 3).

4.1.6.7 Kapellet's nya ägare

Det fanns restriktioner från länsstyrelsens håll så som att exteriören inte får ändras, men främst fokuserades det mer på möjligheterna med byggnaden. ”Utvändigt får man inte förändra men invändigt gavs det större frihet” (Informant 4). Köparen säger att han var intresserad av att köpa kapellet för att den är en vacker byggnad. Eftersom det inte är vanligt att en kyrka säljs i Sverige kändes det även lite speciellt att få äga den. Han hade också många positiva minnen knutna till kapellet då han hade deltagit i många

gudstjänster. Han såg möjligheter med byggnaden och dess eventuella användningsområden. Planer fanns att använda den som "showroom" för hans egna företag, som utställningslokal och för konserter (Informant 4).

4.1.6.8 Allmänhetens reaktioner

Några särskilda reaktioner mot försäljningen märktes inte av från stiftet men det kom kommentarer från bland annat församlingsmedlemmarna och hembygdsföreningen. Församlingsmedlemmarna ville gärna behålla kyrkan och lämnade in förslag på vad som kunde göras för att öka antalet besökare. Dock ledde inget förslag till minskade kostnader av förvaltningen av kyrkan, vilket var den huvudsakliga anledningen till att den var tvungen att säljas. Det fanns oro kring vad som skulle hända med kyrkan, "tänk om det kom något hemskt dit!!" (Informant 2). Förslag gavs såsom att kyrkan kunde bli konserthus eller kulturhus, där kommunen kunde bidra ekonomiskt, men kommunen var inte intresserad av kapellet (Informant 2).

4.1.6.9 Antikvariskt ställningstagande

Thomas Engel förde ett samtal med den nya ägaren för att diskutera den framtida användningen av kapellet. Då den fortfarande skyddas med tillståndsplikt enligt 4 kap. i Kulturmiljölagen måste länsstyrelsen godkänna förslagen innan de kan utföras. I detta skede var tanken att kapellet skulle användas som en samlingslokal med en köksdel. Köparen ville göra så lite ingrepp i interiören som möjligt, bland annat ville han gärna spara predikstolen på plats. Engel betonar att den nya verksamhetens krav måste tillgodoses och då krävs frihet att kunna utveckla den. Genom att godkänna förändringar som låter kyrkans inre vara så rumsligt öppet som möjligt går detta att tillgodoses. I sitt ställningstagande godkände han därför större förändringar än vad köparen hade tänkt göra. Eftersom planerna ännu inte var klara "blev beslutet om ändrad användning medvetet "liberalt" utformat" (Informant 3).

Länsstyrelsens beslut togs den 14 september 2011. Beslutet inbegriper möjliga förändringar av interiören som har godkänts. Dessa är bland annat borttagning av bänkarna, utjämnande av golvnivåer, ytskiktsrenovering i kyrkorummet, vapenhuset och kordelen, byte och kompletterande av uppvärmningssystem, elsystem och VVS, införande av ett mindre beredningskök i sakristian eller i en läktarunderbyggnad samt införande av toaletter och personalrum (Länsstyrelsen, beslut). Tillstånd har även getts till att flytta predikstolen. Det var inte en önskan från den nya ägaren, men handläggaren ansåg att det var nödvändigt för den nya verksamheten (Informant 4). Länsstyrelsen bedömde att förändringarna kunde ske på ett varsamt sätt samt att dessa ändringar är av nytta för den

framtida verksamheten. Tillståndet gäller i fem år (Länsstyrelsen, beslut). Andra förändringar kräver tillstånd och ändring av exteriören är inte tillåtet.

Allmänna föreskrifter sattes av länsstyrelsen, så som att åtgärderna ska utföras på ett varsamt sätt samt att reversibla åtgärder ska utföras så långt som möjligt. Val av material och metoder skulle väljas så att byggnadens kulturhistoriska värden bevaras. Vid flyttning av kvarlämnade inventarier ska anmälan lämnas till länsstyrelsen, då de fortfarande omfattas av tillståndsplikt (Länsstyrelsen, beslut).

Thomas Engel anser att en kyrka får sitt högsta värde av att brukas som en kyrka. ”Att musealt bevara kapellet fyller därför ingen funktion” (Informant 3).

4.1.7 Vad har hänt efter försäljningen?

”Efter försäljningen har det inte hänt så mycket” (Informant 4). Den nya ägaren säger att han ”ville ta det försiktigt och inte gå för våldsamt fram i kapellet” (Informant 4). Kapellet har använts för konserter och egna familjehögtider. Just nu pågår det dock mindre arbeten i kapellet för att senare i sommar kunna öppna för vernissage och utställningar. Det finns även planer på en enklare caféverksamhet. Kapellet används för tillfället även som ateljé under ett par veckor.

Ägaren har sett kapellet som en längre process, och vill utveckla byggnaden långsamt. Åtgärder som är gjorda är ommålningar på tredje våningen i tornet och i vapenhuset, ommålning i rummet vid orgeln sker också just nu. Hälften av bänkarna är borttagna och eventuellt kan resten av bänkarna också tas bort efter hand. Golvet i kyrksalen består av tegel men under kyrkbänkarna finns ett trägolv i en nivå högre än resten av golvet. Det finns planer på att jämna ut golvnivån och ha ett enhetligt tegelgolv. Insättning av luftvärmepump har också skett.

Ägaren önskar behålla den ursprungliga färgsättningen i kapellet. I vapenhuset fanns tidigare ”felaktigt” färgval av plastfärg som idag har åtgärdats. Utvändigt ska en dörr målas om och fönster renoveras. Dessa kommer också behålla sin ursprungliga färgsättning.

Ägaren säger att han är väldigt glad över att äga kapellet. Att det känns ”lite speciellt” att äga en byggnad som tidigare har varit en kyrka. Trots det tycker han att det är lite trist att kyrkor ska behöva säljas. Han skulle hellre se att de fortsätter att användas som gudstjänstlokaler och för sin ursprungliga funktion. Men om kyrkor ska säljas tycker han

att de ska tas tillvara på ett bra sätt, och att det sker försiktiga förändringar i dessa (Informant 4).

4.2 Pater Nosters kyrka

Pater Nosters kyrka tillhörde Göteborgs Masthuggs församling i Göteborgs kommun och stift. Då kyrkan är uppförd 1973 omfattas den inte av de särskilda skyddsföreskrifterna som återfinns i Kulturmiljölagen.



Bild 3: Pater Nosters kyrka

4.2.1 Kyrkobyggandet under 1900-talets andra hälft

Under 1900-talets andra hälft uppfördes många nya kyrkor. De flesta kyrkorna byggdes i nya bostadsområden i tätorter och större städer. Kyrkornas arkitektur influerades av modernistiska ideal. Under 1960-70-talen användes ofta grova material, begränsat ljusinsläpp och rummen var antingen oregelbundna eller strikt geometriska. Jakob Lindblad skriver i avsnittet "Kyrkorna 1860-1950" i antologin *Sockenkyrkorna kulturarv och bebyggelsehistoria* att formspråket i liturgi och arkitektur var avskalat för att lättare nå kärnan i gudstjänsterna och det kristna budskapet (Dahlberg & Franzén 2008, s. 312f.).

Tidigare kyrkobyggnader fungerade som landmärken då de ofta låg på en höjd, men efter 1960 upphörde detta i och med att kyrkobyggnaderna uppfördes med en mer blygsam framtoning. Svenska kyrkan byggde gärna "småkyrkor" eftersom de kunde uppföras snabbare och samtidigt lättare införas i den övriga bebyggelsen. Från 1975 minskade kyrkobyggandet för att vidare på 1990-talet sedan kraftigt minska. Istället började enstaka kyrkor att tas ur bruk och andra användes i allt mindre utsträckning. Vissa församlingar

med flera kyrkobyggnader kunde ha profilerade kyrkor som inriktades mot konserter och temagudstjänster (Dahlberg & Franzén 2008, s.313).

4.2.2 Miljöbeskrivning

Följande miljöbeskrivning är baserad på egna observationer vid ett platsbesök.

Pater Nosterkyrkan ligger i Majornas västra utkant, i Göteborgs stads västra del. Väster om kyrkan finns Slottsskogen och österut finner man Göta älv. Kyrkan är byggd i en lätt sluttning med omgivande berg i sydöst och sydväst. Den upplevs som anspråkslös och försvinner lätt i sin omgivning på grund av bergen och omgivande växtlighet. Klockstapeln döljs av berget från sydöst och sydväst men går att urskilja när byggnaden närmas från väst. Då den inte höjer sig över den omkringliggande bebyggelsen syns den inte från håll. Kyrkan upplevs därmed inte förrän man är på platsen. Den omgivande bebyggelsen består av landshövdingehus i tre våningar med en enkel utformning och sparsam utsmyckning. Deras träfasader är målade i ljusa kulörer, vilket skiljer sig från kyrkans grövre och mörkare tegelfasad i gult.

4.2.3 Historik

Historiken är baserad på uppgifter som är hämtade från bebyggelseregistret, Per Eckerdals avhandling *Småkyrka i storstad*, som presenteras i nästa avsnitt, samt rapporten *Nya svenska kyrkor del 2. Götaland* av Lennart Illerstad utgiven av Riksantikvarieämbetet som kortfattat redogör för kyrkor i Götaland uppförda från 1920-talet fram till 1980-talets mitt.

Pater Nosters kyrkoförsamling bildades 1958 efter en omorganisation då de östra delarna av Carl Johans församling infördes i Matshuggs församling (BeBR). En önskan att bygga en ny kyrka fanns då Masthuggskyrkan, som var dess huvudkyrka, ansågs ligga för långt bort (Eckerdal 1992, s.71). Genom insamlingar från bland annat försäljningar och gåvor kunde bygget bekostas och kontakt togs då med Göteborgs Småkyrkostiftelse (BeBR). Arkitekten Torsten Hansson fick uppdraget att rita kyrkan (Illerstad 1993, s.163). En önskan fanns att kyrkobyggnaden skulle anpassas till terrängen och den omgivande bebyggelsen. En önskan fanns att lokaler och kyrkorum för samtal och samling skulle finnas, för att passa kyrkans verksamhets behov. Kyrkan invigdes i december 1973 av biskop Bertil Gärtner (BeBR).

I kyrkan har ett aktivt församlingsliv bedrivits med bland annat barngrupper, syföreningar, konfirmander och bibelstudiegrupper (Svenska kyrkan 5). Sedan uppförandetiden har de ursprungliga kyrkbänkarna ersatts med lösa stolar. 1987 togs även altarringen bort (BeBR).

4.2.4 Göteborgs småkyrkostiftelse

Per Eckerdal har i sin avhandling *Småkyrka i storstad*, från 1992, undersökt småkyrkorörelsen i Göteborg mellan 1946-1970. Han skriver att Göteborgs småkyrkostiftelse, numera småkyrkofond, bildades 1946 för att underlätta uppföranden av nya kyrkobyggnader i de nya bostadsområdena som växte fram i staden. Det passade den tidens syn på stadsplanering med visioner om att ha ”små städer i staden”. Den bakomliggande idén var att det borde byggas en småkyrka på varje ort. Småkyrkorna finansierades av frivilliga donationer, och således fanns en begränsad budget för uppförandekostnaderna. Småkyrkornas grundare strävade efter att hitta lösningar som var enkla, billiga och funktionella. Det resulterade i att småkyrkorna blev mindre byggnader med plats för både församlingsverksamhet samt gudstjänstlokal (Eckerdal 1992, s.58ff.).

En lokal kyrkostiftelse bildades för varje ort som ansvarade för insamling av de ekonomiska medlen, samt planering och själva byggandet av kyrkan. Småkyrkostiftelsen gav stöd till den lokala kyrkostiftelsen i form av hjälp med bland annat olika myndigheter och vid val av arkitekt, men de kunde även hjälpa med finansiella medel. Kyrkorna ägdes av Göteborgs småkyrkostiftelse, vilka under första hälften av 1900-talet ansvarade för över ett tjugotal lokala kyrkostiftelser (Svenska kyrkan 6).

4.2.6 Kulturhistorisk värdering

En kulturhistorisk karaktärisering och bedömning av Pater Noster gjordes 2006 och går idag att ta del av via bebyggelseregistret. Den är inte lika tydlig som värderingen av Munkedals kapell men vissa värden går att urskilja i texten. Genomgående beskrivs kyrkan och dess anläggning som enkel i sitt uppförande. Mest framträdande är klockstapeln på den muromgärdade förgården. Denna är högre än resten av byggnaden och spelar en stor roll i kyrkans uttryck.

Gavelröstena är byggnadens mest betonade del med dess genombrytning av de vertikala och smala fönstren. De stora takfallen i kyrkorummet, som är klädda med omålad furupanel, dominerar tillsammans med gavelrösternas fönsterpartier och korväggen som är vitmålad. Den enkla utformningen i kyrkorummet är ett medvetet val. Naturligt ljus faller in i byggnaden ovanifrån genom stora fönsterpartier i öster. På grund av att dessa fönster

ger ljusinsläpp ovanifrån ges heller ingen visuell kontakt med omgivningen utanför. Detta gör att kyrkorummet blir avskilt och får en intim karaktär trots att det är stort till ytan (BeBR).

Kyrkan är tidstypisk då den är en småkyrka och anspråkslöst utformad. Det grova fasadteglat, begränsade ljusinsläppet och det geometriska rummet är alla typiska för utformningen av kyrkor under 1960-70-talen.

Några särskilda ståndpunkter eller starka kulturhistoriska värden finns inte uppräddade i bebyggelseregistret. Det går dock att urskilja några särdrag i bedömningen, så som byggnadens genomgående enkla och anspråkslösa utformning, gavelrösternas dominans samt klockstapelns upphöjda ställning i stadsrummet. Beskrivningen stämmer väl överens med mina egna observationer, dock skulle den värderingen som gjordes 2006 ha behövt förtydligas och inte enbart vara deskriptiv.

4.2.7 Försäljningen

4.2.7.1 Motiv till försäljning

Anders Leitzinger, kyrkoherde i Masthuggs församling, säger att anledningen till att en försäljning blev aktuellt var att församlingen inte hade tillräckliga ekonomiska medel för att ha kvar den. Då församlingen ansvarade för både Masthuggskyrkan och Pater Noster blev det för höga kostnader, de hade inte råd att ha anställda vid Pater Noster. I och med försäljningen har de istället kunnat lägga mer ekonomiska medel på Masthuggskyrkan och upprustning av den byggnaden (Informant 5).

4.2.7.2 Förberedelser

Pater Nosterkyrkan tillhörde Masthuggs församling i Göteborg men ägdes av dåtida Göteborgs småkyrkostiftelse som nu heter Göteborgs småkyrkofond. Församlingen hade inte bedrivit någon verksamhet i kyrkan på många år, innan försäljningen blev en realitet (Informant 5). Kyrkan hade hyrts ut till flera olika ändamål bland annat Stadsmissionen, Kulturlabbet, en armenisk och en serbisk ortodox församling och Göteborgs stifts teckenspråkiga verksamhet (Svenska kyrkan).

Kyrkan stod oanvänd i ungefär sju år innan den togs ur bruk. På grund av det kunde alla inom församlingen hinna vänja sig vid en avyttring. För att förbereda församlingen försökte kyrkoherden i Masthuggs församling signalera flera gånger under denna tid att en försäljning av Pater Noster var aktuellt. Eftersom församlingen inte ägde kyrkan var de

tvungna att ge tillbaka den till småkyrkofonden som sedan handlade försäljningen (Informant 5).

4.2.7.3 Kyrkan tas ur bruk

Då församlingen meddelat stiftet att de inte längre tänkt bruka kyrkan önskade de även att vidta en avsakraliseringsgudstjänst i form av tacksägelse för det som har varit, i början på december 2012 (Informant 6). Under gudstjänsten kläddes kyrkan av dess kyrkliga textilier och inventarierna bars ut. Det sista som gjordes var att montera ner korset innan kyrkklockan ringde för sista gången. ”Det var ett väldigt känslösamt tillfälle där tårar föll” (Informant 5). Enligt kyrkoherden Anders Leitzinger är ”Kyrkan” inte en byggnad, det är församlingen och den lever vidare även efter att den fysiska kyrkan är såld (Informant 5).

4.2.7.4 Försäljningen

Masthuggs församling tog beslutet att inte bedriva någon verksamhet i kyrkan den 31 december 2011 och därmed återlämna Pater Noster till Göteborgs småkyrkofond, vilka var ägare till kyrkan (Stiftsstyrelsen, beslut). Stiftsstyrelsen har inte varit inblandad i hanteringen av att ta Pater Noster ur bruk eftersom ägaren av kyrkan var en stiftelse och inte församlingen själva (Informant 7).

Fonden började arbeta med försäljningen och hade många intressenter från andra samfund som ville köpa kyrkan. Fonden gjorde en oberoende värdering för att komma fram till ett lämpligt pris gentemot marknadsvärdet och meddelade summan till de olika samfunden. Främst ville de att kyrkan skulle fortsätta användas som en kyrka (Informant 6).

Ett nyttjanderättsavtal mellan Göteborgs fastighetsnämnd och Göteborgs kyrkliga samfällighet upprättades 1976 och fastställde att fastighetsnämnden hade rätt till övertagande av fastigheten vid upplåtelsens upphörande (Stiftsstyrelsen, beslut). Kyrkan stod på en arrendetomt, som kommunen ägde, vilket alltså gav dem företräde till att överta kyrkan vid avslutad verksamhet (Informant 6). Det betyder att de var tvungna att sälja kyrkan till kommunen om de var intresserade av detta, oavsett vad församlingen och fonden ville (Informant 5).

Den kyrkliga samfällighetens fastighetsavdelning tog därmed kontakt med kommunen för att diskutera ärendet (Informant 6). Stadsdelen Majorna-Linné hade då ett skriande behov av förskoleplatser (Nilsson 2011), och det verkade därmed lämpligt att överlåta kyrkan åt förskoleverksamhet (Informant 6).”I de centrala stadsdelarna finns det inte mycket ledig tomtmark att bygga på, därför är det viktigt att utveckla de lediga fastigheter som redan

finns på platserna” (Informant 8). Därmed började förhandlingarna mellan fonden och fastighetsnämnden vilket slutade med att kommunen köpte tomten (Informant 6).

Många inventarier flyttades till Masthuggskyrkan. En önskan fanns att inventarierna skulle användas och de har försökt hitta nya platser till dem. Stolarna förflyttades till Torslanda (Informant 5) och orgeln finns nu som kororgel i Johannebergs kyrka (Informant 6).

4.2.7.5 Allmänhetens reaktioner

Då kyrkan hade stått oanvänd i många år innan en försäljning kom upp fanns det inte så starka reaktioner från församlingsmedlemmar och andra berörda. Vissa äldre beklagade sig över att kyrkan inte längre tillhörde församlingen men det har inte funnits någon ”organiserad reaktion”. En stor förståelse har däremot funnits för att församlingen inte längre hade råd att behålla kyrkan (Informant 5). Vissa har uttryckt att det är beklagligt att kyrkan inte kunde tillfalla en kristen verksamhet (Informant 6).

Kyrkoherden för Masthuggs församling säger också att förståelsen till viss del beror på att det är en förskola som flyttade in. ”Man vet att det behövs och det kändes även rätt att barn kunde nyttja byggnaden” (Informant 5). Kyrkan kunde även behållas som offentligt rum på grund av detta. En annan anledning till att det inte uppstod särskilt starka reaktioner är även den långa tid som kyrkan inte användes. ”Folk hade helt enkelt tänkt bort den och vant sig vid tanken att den inte längre skulle finnas i församlingens verksamhet” (Informant 5).

4.2.7.6 Antikvariskt ställningstagande

Kyrkan omfattas av ett bevarandeprogram över stadsdelen Majorna som presenteras i *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse*. Området visas på en karta där Pater Noster ingår men kyrkan pekas inte ut med namn utan ingår som helhet i bebyggelseområdet. Det beror på att miljön visar på Majornas utveckling under flera epoker med en omfattande ovanlig bebyggelse. Dock är det mest de äldre landshövdingehusen som pekas ut som viktiga (Lönnroth 1999, s.280ff.). Kommunen kontaktade därför antikvarien Sören Holmström på Göteborgs stadsbyggnadskontor för att diskutera vad som kunde göras och vad de skulle förhålla sig till. Det viktigaste enligt honom var att bevara kyrkans exteriör, den utvändiga färgsättningen och materialen. Klockstapeln var också viktig och fick inte ändras eller tas bort. De två nya fönsteröppningarna som gjorts tilläts så länge de förhöll sig till kyrkans karaktär. ”Öppningar i den befintliga muren var också okej” (Informant 8). Invändigt har det dock hänt mer men grundplanlösningen är densamma. I kyrksalen var det viktigt att bevara dess rymd och ljus samt att använda material som väl passade in i den befintliga

miljön. Då det var väldigt högt byggdes ett entresolbjälklag för att utnyttja byggnadens rymd. Här har även en rutschkana byggts. Kyrksalen definieras idag med runda former för att få in fler rum i byggnaden som kan utnyttjas åt förskoleverksamhetens olika aktiviteter (Informant 8).

I byggnadens nedre våning hade kommunens antikvarie inga särskilda synpunkter på hur de kunde bygga om. De invändiga restriktionerna fokuserades på den övre våningen och den gamla kyrksalen. De lekredskap som finns ute på gården skulle inte komma för nära byggnaden. Peter Linde säger att de även valde att dämpa färgvalen och istället använda kulörer som anspelar mot naturen, detta för att lekplatsen skulle harmoniera med tomten. Peter Linde, som var projektledare för Pater Noster på lokalförvaltningen, säger att de antikvariska ställningstagandena inte var en stor fråga i detta fall. Han trodde dock att de skulle stöta på fler hinder men menar att då kyrkan fortfarande överläts åt en verksamhet som var väldigt efterfrågad kunde det underlätta för en ombyggnad av kyrkan. Det är en känslig fråga att bygga om en kyrka men han tycker att det trots detta har gått bra. Att kyrkan idag används av barn tycker han är fint och att detta ger en ”mjuk känsla”. Han anser att det är en passande målgrupp för att ta över en byggnad med så pass mycket karaktär.

Då han arbetade med kyrkan visade han undermedvetet större respekt för byggnaden än andra projekt. Han menar att byggnader som tidigare har varit kyrkor har en viss ”tyngd” som de drar med sig (Informant 8).

4.2.8 Vad har hänt efter försäljningen?

Efter försäljningen började kyrkan anpassas för sin nya användning som förskola.

Exteriören är till stor del bevarad där klockstapeln finns kvar men det stora cementkorset är borttaget. Nya fönsterupptagningar, från golv till tak, till kyrkorummet har gjorts, utöver de befintliga. Interiört har det skett större förändringar där kyrkorummet är helt ombyggt och indelat i flera mindre rum (Informant 9).

Ett entresolbjälklag har byggts för att utnyttja rummets höjd och där har även en rutschkana byggts (Informant 8). Där altaret tidigare var finns nu ett runt rum, där tegelväggen är bevarad men vitmålad. Det finns inga kristna symboler kvar i byggnaden, men golvet är lila (Informant 9), vilket är den liturgiska färgen för bot och förberedelse (Svenska kyrkan 7). På undervåningen har det inte skett några större förändringar utan det är på ovanvåningen som mest har skett (Informant 9). Förskolans tomtmark har utökats mot baksidan för att få en större lekgård (Informant 8).

Trots att kyrkans exteriör bedömdes som viktig att bevara har det tillåtits stora, nya fönsterupptagningar in till det före detta kyrkorummet. Det beror antagligen på att ljusinsläppet tidigare var begränsat och att förskolan krävde ett större ljusinsläpp för deras verksamhet. Kompromisser har därför gjorts där den nya verksamhetens krav på lokalen prioriterades framför kyrkans karaktär och därmed kulturhistoriska värde. Det begränsade ljusinsläppet är tidstypiskt för Pater Noster och en förändring av det påverkar kyrkans karaktär.

4.2.8.1 Arbeta i en kyrka

Förskolechefen för Såggatan 73 nämner att det inte uppmärksammas att de bedriver en förskola i en före detta kyrka. De som arbetar i byggnaden tänker heller inte på att de jobbar i en före detta kyrka. Hon nämner dock att ”folk verkar tycka att det är bra” att bedriva en förskola i en byggnad som tidigare har varit en kyrka. Hon menar att vi inte behöver så många kyrkor som det finns i Sverige utan att det är bra att de får en ny användning (Informant 9).

5. Resultat och diskussion

I början av uppsatsen presenterades fyra frågeställningar, samtliga rörande fallstudierna:

- Hur har resonemangen kring kyrkornas kulturhistoriska värden varit vid försäljningen?
- Hur påverkas kyrkobyggnadernas kulturhistoriska värden vid en förändrad användning?
- Hur förlöpte försäljningsprocessen?
- Vilka diskussioner uppkom i samband med försäljningen?

Resultatet har visat att i båda kyrkorna har antikvarierna ansett att exteriören är av störst vikt att bevara. Den nya ägaren till Munkedals kapell sa att ”utvändigt får man inte förändra men invändigt gavs det större frihet”. I samtal med Peter Linde sa även han att antikvarien ansåg att det viktigaste var att bevara kyrkans exteriör, den utvändiga färgsättningen och materialen. Trots det har Pater Noster genomgått stora förändringar i exteriören, med de nya och stora fönsteröppningarna.

Invändigt har det godkänts stora förändringar i båda kyrkobyggnaderna, även om det inte har skett så mycket i Munkedals kapell (än!). Idén att ”blåsa ut” interiören och allt som kan förknippas med den kyrkliga historien, till fördel för den nya verksamheten, uttrycks av Thomas Engel och förekommer i båda fallstudierna. Intressant att påpeka är att den idén framfördes främst av antikvarien vid Munkedals kapell, där minst förändring har skett. I det fallet har det varit den nya ägaren som har velat vara mer restriktiv och därmed har det inte skett lika stora förändringar så som länsstyrelsen har godkänt.

Det är inte särskilt förvånande att Pater Noster har genomgått störst förändringar då den skyddas i lägre utsträckning än Munkedals kapell. Den anses heller inte besitta samma kulturhistoriska värde då den är uppförd efter 1940 och inte har tillskrivits de extra skyddsföreskrifterna.

Som beskrivet i kapitlet Utgångspunkter besitter varje enskild kyrka, inom Svenska kyrkan, ett kulturhistoriskt värde, men deras stora värde tillskrivs i det stora sammanhängande antal av kyrkobyggnader som idag finns i Sverige. Vad som sker med detta värde när beståndet minskar finns för lite kunskap kring. Det som vi vet är dock att:

- Alla kyrkobyggnader som tillhörde Svenska kyrkan år 2000 skyddas enligt Kulturmiljölagen för deras kulturhistoriska värden
- 55 kyrkor inom Svenska kyrkan har sålts sedan år 2000

- Försäljningsprocessen kring de sålda kyrkorna följer inga riktlinjer
- I de båda fallstudierna har förändringar tillåtits som påverkar deras kulturhistoriska värden, till fördel för den nya verksamheten

Resultatet visar på att trots att kyrkobyggnaderna tillskrivs ett högt kulturhistoriskt värde, så prioriteras främst en ny användning och möjligheten för att en ny verksamhet ska fungera i kyrkobyggnaderna. Snickeriinredning i Munkedals kapell ansågs vara ett av dess högsta kulturhistoriska värde, vilket idag har fått tillåtelse att både flyttas och tas bort. Även Pater Noster har genomgått stora förändringar då bland annat nya och stora fönsterupptagningar har gjorts i fasaden, vilket starkt påverkar kyrkans karaktär. Tillåtelsen av dessa förändringar talar för att antikvarierna kanske inte tillskriver kyrkobyggnaderna så stora kulturhistoriska värden som det är påstått.

Ett annat resultat är att försäljningsprocessen ter sig olika från fall till fall och att försöka göra en generalisering utifrån två exempel går inte. Fallstudierna visar på hur olika försäljningsprocesserna kan te sig och den komplexitet som finns i att sälja en kyrka. Munkedals kapell har följt kyrkoordningens hantering av att ta en kyrka ur bruk innan det senare såldes. Pater Noster ägdes inte av församlingen och har därför inte svarat under stiftsstyrelsen. Den processen har därmed inte följt samma som Munkedals kapell. Länsstyrelsen har heller inte varit inblandad då kyrkan är byggd efter 1940 och inte erhåller den särskilda tillståndsplikten. Pater Noster har därmed kunnat säljas genom en enklare process än Munkedals kapell, och har även genomgått större förändringar både exteriört och interiört.

Ytterligare ett resultat vid båda fallstudierna är att det inte uppkom någon större konflikt eller reaktioner. En förklaring till det skulle kunna vara att kyrkorna inte hade används vid någon kyrklig verksamhet på många år. Som kyrkoherden i Masthuggs församling förklarade det: ”folk hade helt enkelt tänkt bort den (...)”. Att det däremot uttrycktes åsikter som att ”det var synd” att kyrkobyggnaderna skulle säljas speglar sannolikt ett uttryck för den stora allmänheten. Många har trots allt någon form av relation till en kyrka som genom en försäljning går förlorad. En annan förklaring kan vara att samarbetet har fungerat, och särskilt verkar de nya ägarna lägga stor vikt vid de antikvariska utlåtandena. En viss osämja fanns dock i försäljningen av Munkedals kapell där Thomas Engel upplever att hans samarbete med pastoratet inte fungerade. En anledning till det här anser jag skulle kunna vara att det inte är tydligt vilken roll de inblandade har i processen. Genom att ta fram tydligare riktlinjer för hur försäljningar av kyrkor bör gå till, skulle sådana konflikter

kunna lösas. Då skulle varje inblandad persons ställning kunna definieras och förtydligas, så att alla inblandade visste sin roll i processen. En sista förklaring till att det inte har uppstått några stora konflikter i försäljningsprocessen är att alla inblandade är överens om att de studerade kyrkobyggnaderna inte besitter ett så pass högt kulturhistorisk värde att de är värda att försvara. Den nya verksamheten prioriteras alltså högre än kyrkornas kulturhistoriska värden.

I litteraturen betonas vikten av att kyrkor används som just kyrkor. Då en kyrkobyggnad inte längre används som en kyrka försvinner oundvikligen det värdet. Samtidigt underlättar det nya användandet för att kyrkorna faktiskt bevaras. Ett fortsatt användande kan betraktas som det starkaste skyddet av byggnaden. Om förändringar inte tillåts riskerar byggnaderna att förfalla och rivas, och det finns mycket som talar för att behovet av kyrkor kommer fortsätta minska i vårt sekulariserade samhälle. Att bevara en kyrka genom att förändra den kan verka motsägelsefullt, och till vilket pris görs det? Kulturhistoriska värden kan försvinna, även om själva byggnaden står fysiskt kvar.

Jag anser att det krävs tydligare riktlinjer kring hanteringen av ett ändrat bruk av kyrkobyggnader samt försäljning av dessa. Att de fortfarande skyddas som kyrkor i lagstiftningen även fast de inte i fysisk mening är kyrkor är förvirrande för både antikvarier och de nya ägarna. Tydligare analyser av kyrkornas värden och konsekvenserna av en förändring av dessa behövs göras för att kulturvårdande myndigheter lättare ska kunna hantera kyrkorna. Då ansvaret och bedömningarna idag läggs på en antikvarie kan dessa bedömningar i teorin skilja sig markant från varandra. Kyrkobyggnadernas värden behöver tydligare definieras och motiveras för att det i ett senare skede bättre kunna tas tillvara vid en eventuell försäljning.

I arbetet har det blivit tydligt att det som jag har läst kring förändringar av kyrkor handlar om ett fortsatt brukande inom Svenska kyrkan. Ingen information finns om vad som händer med värdena då den förvaltningen försvinner. De guider som ska hjälpa kulturmiljövården riktar in sig på ett fortsatt kyrkligt brukande, inte om detta bryts. Det har därför varit svårt för mig att tydligt se vilka konsekvenser det kan ge. Att värden försvinner är tydligt men vad som händer med kyrkobyggnadens övergripande värden går inte att hitta. Antikvarierna får lita på sin egen magkänsla, vilket kan ge olika resultat beroende på vilken antikvarie som har varit inblandad. För att inte riskera att ett av Sveriges påstådda viktigaste kulturarv ska förloras krävs det mer forskningsunderlag och analyser kring hur dessa processer ska ske och hur kyrkorna vidare bör förvaltas.

6. Sammanfattning

Den här uppsatsen syftar till att undersöka kyrkobyggnader som har sålts och fått en ny användning. Två fallstudier studeras i Västra Götaland, där en kyrka omfattas av tillståndsplikt enligt 4:e kapitlet i Kulturmiljölagen och en som inte gör det. Detta för att studera hur deras kulturhistoriska värden bedöms i deras fortsatta förvaltande. Det finns ingen tidigare forskning i Sverige som behandlar detta ämnet. Bristen på forskning medför att kunskaper om hur dessa processer går till, inte finns. Sedan relationsändringen mellan staten och Svenska kyrkan år 2000 har totalt 55 av Svenska kyrkans över 3400 kyrkobyggnader sålts. Kyrkobyggnaderna står för många immateriella värden och en grundförståelse för dessa krävs för att kunna ta sig an detta religiösa kulturarv.

Både kulturmiljövårdande myndigheter och Svenska kyrkan är överens om att i princip alla Sveriges kyrkor bör användas för kyrkligt bruk. Men vad som händer då en kyrka inte används för detta finns inte beskrivet. I en skrift av Schwanborg presenteras de kulturhistoriska värden som en kyrka kan besitta. Detta för att hjälpa kulturmiljövården vid inventeringar och bedömningar av kyrkobyggnader. Många av dessa bedömningar har dock fått kritik för att inte vara tillräckligt tydliga med vad som är värdefullt och enbart vara deskriptiva.

Övertaliga kyrkor är ingen nytt fenomen, det har funnits ända sedan kyrkor började uppföras. Att betrakta dessa som ett antikvariskt problem är dock nytt. I Sverige är det fortfarande relativt ovanligt att en kyrka säljs, på grund av det statskyrkliga systemet som sedan upphörde år 2000. Ekonomin för församlingarna blir sämre, främst på grund av det minskade medlemsantalet, vilket kan påverka antalet försäljningar av kyrkor i framtiden. De hittills sålda kyrkobyggnaderna har övergripande legat på landsbygden eller mindre orter där exploateringstrycket är lågt.

Alla kyrkobyggnader som förvaltades av Svenska kyrkan år 2000 är skyddade enligt Kulturmiljölagen. Kyrkobyggnader uppförda innan utgången av 1939, samt vissa senare, skyddas även av tillståndsplikt där tillstånd krävs från länsstyrelsen för att tillåta förändringar. Detta för att skydda kyrkornas kulturhistoriska värden. Kyrkoordningens tionde kapitel behandlar kyrkobyggnaderna, bland annat hanteringen av att ta en kyrka ur bruk. En kyrka behöver dock inte tas ur bruk för att kunna säljas.

Fallstudierna behandlar Munkedals kapell från 1939 och Pater Nosters kyrka från 1973, som båda har sålts och fått en ny användning. Den förstnämnda ägs av en privatperson medan den sistnämnda har blivit en förskola. Fallstudierna grundar sig i första hand på utförda intervjuer där deras försäljningsprocess har försökts kartläggas. Resultaten har visat på att försäljningsprocessen inte går att generalisera utifrån två fallstudier. Istället visar de på hur komplex denna process är.

Då en kyrka slutar att användas som gudstjänstlokal och kyrka förlorar den en stor del av dess immateriella kulturhistoriska värden. Dock underlättar ett återbruk av kyrkobyggnaderna att kyrkorna faktiskt bevaras, i sin materialitet. Dock måste man ta i beaktande att ett förändrat användande av en kyrkobyggnad oftast kräver ett förändrat kyrkorum. Det behövs mer forskning om hur vi ser på kyrkornas värden, hur de förändras och kan bevaras, vid ett fortsatt förvaltande av kyrkobyggnaderna.

7. Käll- och litteraturförteckning

7.1 Otryckta källor:

7.1.1 Arkiv:

Göteborg

Göteborgs stift

Göteborgs stift, Meddelande. 2010-09-16. Dnr. 309/10/612.

Göteborgs stift, Stiftskansliet, Angående beslut att ta Munkedals kapell ur bruk. 2010-09-21. Dnr. 309/10/612.

Domkapitlet, Sammanträdesprotokoll. 2010-10-07. Dnr. 309/10/612

Länsstyrelsen, Yttrande, Försäljning av Munkedals kapell. 2010-10-14. Dnr. 433-16258-2010

Länsstyrelsen, Beslut, Beträffande den gjorda försäljningen av Munkedals kapell. 2011-08-25. Dnr. 309/10/612

Länsstyrelsen, Beslut, Tillstånd till ombyggnad av Munkedals kapell. 2011-09-14. Ärende 433-25009-2011

Göteborgs stift, Stiftsstyrelsen, Beslut. 2011-12-01. Dnr. 309/11/1004

7.1.2 Muntliga källor:

Informant 3: Thomas Engel, F.d. länsantikvarie på Länsstyrelsen i Västra Götaland, telefonsamtal 8/4-2014

Informant 4: Olle Olsson, Ägare till Munkedals kapell, telefonsamtal 15/4-2014

Informant 5: Anders Leitzinger, Kyrkoherde, Masthuggs församling, samtal 8/4-2014

Informant 6: Hans-Olof Hansson, Ordförande i Göteborgs småkyrkofond, telefonsamtal 9/4-2014

Informant 8: Peter Linde, projektledare för Pater Noster, samtal 23/4-2014

7.1.3 Elektronisk kommunikation

Informant 1: Madeleine Sultán Sjöqvist, lektor i religionssociologi vid Hugo Valentincentrum, e-mail 4/4-2014

Informant 2: Kicki Mattsson, Kyrkokamrer i Munkedals pastorat, e-mail 9/4-2014

Informant 7: Matilda Dahlquist, Stiftantikvarie i Göteborgs stift, e-mail 10/4-2014

Informant 9: Ulla Gustavsson, Förskolechef, e-mail 11/4-2014

7.1.4 Internetreferenser

Regeringen (2011) Kyrkoantikvarisk ersättning.

<http://www.regeringen.se/sb/d/15296/a/181094> hämtad den 25 april 2014

Riksantikvarieämbetet (1995-2006) Göteborg, Majorna 331:10, Pater Nosterkyrkan.
Bebyggelseregistret (BeBR)

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21400000230622&page=historik&visaHistorik=true> (hämtad 2014-03-26)

Riksantikvarieämbetet (2002-2005) Munkedal, Möe 1:66, Munkedals kapell.
Bebyggelseregistret (BeBR)

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21400000443291&page=historik&visaHistorik=true> (hämtad 2014-03-26)

Svenska kyrkan 2. *Ekonomi och finans*. <https://www.svenskakyrkan.se/ekonomiochfinans>
(hämtad den 2014-05-13)

Svenska kyrkan 6. *Församlingens historik*.

<https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=663081> (hämtad den 2014-04-07)

Svenska kyrkan 3. *Kulturarv och kyrkobyggnader*.

<https://www.svenskakyrkan.se/kulturarv> (hämtad 2014-03-31)

Svenska kyrkan 4. *Kyrkoantikvarisk ersättning*.

<https://www.svenskakyrkan.se/kyrkaochsamhalle/kyrkoantikvarisk-ersattning> (hämtad den 2014-03-31)

Svenska kyrkan 7. *Liturgiska färger*.

<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=662453> (hämtad den 2014-04-14)

Svenska kyrkan 5. *Pater Nosterkyrkan*.

<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=644582> (hämtad den 2014-03-31)

Svenska kyrkan 1. *Svenska kyrkan i siffror*. <https://www.svenskakyrkan.se/statistik>
(hämtad den 2014-05-13)

7.2 Tryckta källor:

Alftberg, Åsa & Eriksson, Lotta (2008). *Gör en kyrka någon skillnad?: ett dokumentationsprojekt med anledning av rivningen av Maglarps nya kyrka : dokumentation, 2007 : Trelleborgs kommun, Skåne län*. Kristianstad: Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne

Bexell, Peter & Weman, Gunnar (red.) (2008). *Kyrkorummet - kulturarv och gudstjänst: en samtalsbok om ett förändringsskede*. Skellefteå: Artos & Norma

Bexhed, Jan-Mikael (2007). Svenska kyrkans förfoganderätt över sina kyrkobyggnader kontra kulturminneslagens skyddsbestämmelser – domar från regeringsrätten. *Juridisk Tidskrift*. 2007-08 (04), s. 883-889

Bromander, Jonas (1998). *Rör inte vår kyrka!: några kyrkliga traditionsbärares berättelser om kyrkorummet*. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd

Bäckström, Anders (red.) (1997). *Livsåskådning och kyrkobyggnad: en studie av attityder i Göteborg och Malmö*. Uppsala: Svenska kyrkans forskningsråd

- Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.) (2008). *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Dahlberg, Markus, Romberg, Thomas & Wienberg, Jes (red.) (2010). *Maglarp: kyrkan som försvann*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Eckerdal, Per (1992). *Småkyrka i storstad: småkyrkorörelsen i Göteborg 1946-1970 : en studie av kyrklig strategi i en växande storstad*. Diss. Lund : Univ.
- Granberg, Gunnar (red.) (2011). *Stora kyrkor och små församlingar: nytänkande med idéer om framtiden*. Karlstad: Votum
- Hössjer Sundman, Boel (red.) (2007). *Levande arv: teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*. Uppsala: Svenska kyrkan
- Illerstad, Lennart (1993). *Nya svenska kyrkor. D. 2, Götaland*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Lindblad, Henrik (2009). *Utvärdering och utveckling av karaktäriseringar och prioriteringar*. Svenska kyrkan. Dnr Ks 2010/0633
- Löfgren, Eva (kommande, 2014). *Avyttring av kyrkor. Initiativ, process, konsekvenser*, Forskningsrapport inom "Gamla kyrkor - nya värden", Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet 2014
- Lönnroth, Gudrun (red.) (1999). *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande. D. 1*. Göteborg: Stadsbyggnadskontoret
- Neuström, Clara (2010). *Moderna kyrkor: reflektioner kring ett övertaligt kulturarv*. Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
- Patel, Runa & Davidson, Bo (2011). *Forskningsmetodikens grunder: att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. 4., [uppdaterade] uppl. Lund: Studentlitteratur
- Schwanborg, Ingrid (2002). *Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av kyrkor: en handledning för kulturmiljövården och Svenska kyrkan*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Sjöström, Ingrid (2007). "Kyrkobyggnad till salu" - "Kyrkorum att hyra": ny användning för gamla kyrkor?. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. 53 (2007), s. 8-21
- Tillsyn och besiktning av kyrkobyggnader och inventarier..* (1996). Göteborg: Stiftssamfälligheten i Göteborgs stift
- Våra kyrkor..* (1990). Västervik: Klarkullen

7.2.1 Elektroniska källor:

(2009) För vem är vad heligt? *Dagen*. 2009-01-23

<http://www.dagen.se/vardag/for-vem-ar-vad-heligt/> hämtad den 26 april 2014

Den Augsburgska bekännelsen (2013) VII. Om kyrkan. 2013-01-30
http://www.logosmappen.net/bekskrifter/ca/ca_fornamsta.htm#VII hämtad den 26 april 2014

Kyrkoordningen (2014)
<http://www.svenskakyrkan.se/kyrkoordningen> hämtad den 31 mars 2014

Nilsson, Martin (2011) Dagiskris i Majorna, *Västnytt*. 2007-09-26
<http://www.svt.se/nyheter/regionalt/vastnytt/dagiskris-i-majorna> hämtad den 28 april 2014

Qviström, David (2007) Kyrkan bäst på att förvalta kulturarvet. *Kyrkans Tidning*. 09-05-2007
<http://www.kyrkanstidning.se/nyhet/kyrkan-bast-pa-att-forvalta-kulturarvet> hämtad den 4 april 2014

Riksdagen (1988) Kulturmiljölagen. 1988-06-30 ändrad 2013
http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Lag-1988950-om-kulturminnen_sfs-1988-950/ hämtad den 1 april 2014

Teglund, Samuel (2012) Allt fler kyrkor säljs eller rivs i Sverige. *Världen idag*. 05-11-2012
<http://www.varldenidag.se/nyhet/2012/11/05/Allt-fler-kyrkor-saljs-eller-rivs-i-Sverige/> hämtad den 16 maj 2014

7.3 Bildförteckning

- Bild 1. Hanteringen av att ta en kyrka ur bruk. Illustration av Desiré Stegersjö
- Bild 2. Munkedals kapell. Fotografi taget av Desiré Stegersjö den 19 april 2014
- Bild 3. Pater Nosters kyrka. Fotografi taget av Desiré Stegersjö den 17 maj 2014

7.4 Bilagor

BIL 1. Övergripande bild över Svenska kyrkans organisation. Uppgifter hämtade från
http://www.kyrkanstidning.se/sites/www.kyrkanstidning.se/files/documents/svkyrkanaffisc_h2014nv.pdf hämtad den 20 maj 2014

Bilaga 1

Nedan presenteras Svenska kyrkans organisation.

